

DANIEL J. SAHAS

**SFÂNTUL IOAN DAMASCHINUL
DESPRE ISLAM
„EREZIA ISMAELIȚILOR”**

Colecția „Patristica” este coordonată de
Dragoș Dâscă și Pr. Cezar Țabârnă

Referent științific:
Prof. univ. dr. Ștefan Munteanu,
Institutul de Teologie Ortodoxă „Saint Serge”, Paris

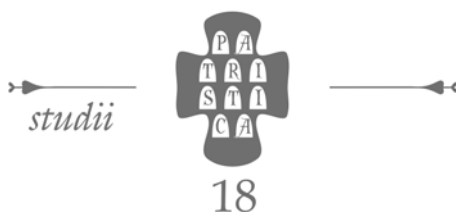
Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SAHAS, DANIEL J.
Sfântul Ioan Damaschinul despre Islam - "erezia
ismaeliților" / Daniel J. Sahas ; trad. din lb. engleză și
greacă veche de Dragoș Dâscă. - Iași : Doxologia, 2015
Conține bibliografie
Index
ISBN 978-606-666-452-3

I. Dâscă, Dragoș (trad.)

235.3 Ioan Damaschin
929 Ioan Damaschin

© DANIEL J. SAHAS, *John of Damascus on Islam „The Heresy of Ishmaelites”*,
1972. This translation is published by arrangement with Koninklijke
Brill NV, Leiden.

© DOXOLOGIA, 2015
ISBN: 978-606-666-452-3

DANIEL J. SAHAS

**SFÂNTUL IOAN DAMASCHINUL
DESPRE ISLAM
„EREZIA ISMAELIȚILOR”**

Traducere din engleză și greacă veche
DRAGOȘ DÂSCĂ

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA
Iași, 2015

CUPRINS

Nota traducătorului	7
Prefață	13
Abrevieri	19

Partea întâi ***Observații introductive***

I. Sinodul iconoclast (754) și Ioan Damaschinul	23
---	----

Partea a doua ***Considerații istorice***

II. Despre familia lui Ioan Damaschinul și evoluțiile politice în Siria în timpul expansiunii musulmane	41
A. Capitulara Damascului și Mansūrii	41
B. Atitudinea sirienilor față de bizantini și musulmani	48
C. Ibn Mansūr în administrația umayyadă	53
III. Viața lui Ioan Damaschinul într-un mediu musulman	60
A. <i>Vitae</i> -le lui Ioan Damaschinul	60
1. <i>Vita arabă</i>	60
2. <i>Traducerea greacă</i>	64
3. <i>Alte Vitae</i>	65
B. Prima parte a vieții	68
C. De la califat la mănăstire	72
1. <i>Statutul public al lui Ioan Damaschinul</i>	72
2. <i>Ioan Damaschinul cunoștea limba arabă?</i>	77
3. <i>Despre data morții sale</i>	79

Partea a treia
Scrieri: „Despre erezia ismaeliților”

IV. Tradiția textului	85
A. Izvorul cunoștinței și <i>De Haeresibus</i>	85
B. Locul capitolului 100/101 în <i>De Haeresibus</i>	94
C. Despre autenticitatea Capitolului 100/101	96
V. Textul și conținutul Capitolului 101	106

Partea a patra
Scrieri: *Disputatio Saraceni et Christiani*

VI. Tradiția textului	147
VII. Conținutul lucrării <i>Disputatio</i>	152
VIII. Alte scrieri	179
IX. Rezumat și concluzii	184

Anexe

- I. Capitolul 100/101 din *De Haeresibus*
- II. *Disputatio Saraceni et Christiani*
- III. *Opusculum XVIII – ex ore Joannis Damasceni*

Nota traducătorului

Am păstrat sistemul de transliterare a termenilor din limba arabă folosit de autor. Astfel, de exemplu, în loc de Coran, am păstrat Qur'ân.

Studiul a fost tradus din limba engleză, dar anexele au fost traduse din limba greacă, folosind – la sugestia autorului – și ediția Bonifatius Kotter: *Liber de Haeresibus*, De Gruyter, 1981. Totuși, în cazul textelor avute în vedere în acest studiu, deosebirile ediției Kotter față de textul pus la dispoziție de Brill (MPG) nu sunt majore. De exemplu: θεσκεία (Kotter, p. 60), în loc de σκεία (MPG, XCIV: 764, A), θελήσει (Kotter, p. 433), în loc de θελήση (MPG., XCVI: 1341, C), sau ușoare deosebiri de topică.

Citatele din studiu referitoare la Islam, aparținând Sfântului Ioan Damaschinul, sunt traduse conform textului lui Daniel Sahas, în timp ce anexele au fost traduse urmându-se în principal semnificația originalului grec din MPG/Kotter. Și în acest caz, diferențele dintre textul grec și cel al lui Daniel J. Sahas nu sunt semnificative, ci țin de dorința autorului de a ușura lectura argumentației (de exemplu, la Capitolul al V-lea întâlnim citatul: „O altă scriere pe care Mohamed o numește «Masa»”. Conform originalului grec MPG, XCIV: 722: „Din nou, Mohamed spune în cartea Mesei că Hristos...”).

Pentru citatele din Coran am folosit ediția Ligii Islamice și Culturale din România, București, 2010.

Mulțumim autorului, Daniel J. Sahas, pentru acordul și sprijinul său în vederea publicării acestei cărți. Patrolog și istoric ortodox de origine greacă, Daniel J. Sahas este Profesor Emerit la Universitatea Waterloo – Ontario, Canada, fiind

autorul a cinci cărți și a peste patruzeci de studii despre Părinții Bisericii, Islam, iconoclastism. Cartea de față este o contribuție esențială la înțelegerea relațiilor dintre creștini și musulmani în perioada primelor invazii arabe din secolul al VII-lea, Daniel J. Sahas oferind o viziune irenică despre interacțiunea dintre cele două religii și impactul profund pe care l-a avut în această privință Sfântul Ioan Damaschinul (676-749).

Dragoș Dâscă

Capitolul I

Sinodul iconoclast (754) și Ioan Damaschinul

Sinodul iconoclast s-a întrunit în 754, în palatul din Hieria (Ἱερέια), în Calcedon. A fost convocat de împăratul Constantin al V-lea „Copronimul” (741-775) și prezidat de Teodosie, episcopul Efesului, în locul patriarhului Constantinopolului, care a murit în același an¹. Sinodul s-a întrunit pentru a condamna în mod oficial venerarea icoanelor, o practică uzuală în viața cultică a creștinilor. La sfârșitul dezbaterilor sale, sinodul a emis un decret prin care erau condamnate diverse atitudini teologice asupra subiectului².

¹ Giovanni Domenico Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et amplissima Collectio* (Florentiae. Expensis Antonii Zatta Veneti, 1766-1767), XII, XIII; Philip Labbei et Gabrielli Cossartii, *Sacrosanta Concilia ad regiam editionem exacta* (Lutetiae Parisiorum, 1671), VII; Charles Joseph Hefele, *Histoire des Conciles*, trad. de Henri Eeclerq (Paris: Letouzey et Ane, 1910), pt. 2, pp. 693ff; Teofan Mărturisitorul (m. 817), *Chronographia*, ex recenzie Ioannis Classeni, în *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn: 1839), XXXIX, ann. 745, pp. 659f; același text în Migne, *Patrologia Graeca*, CVIII, 56-1.009 (ediție critică: de Boor, Leipzig, 1883-1885, 2 vol.). Pentru deosebiri în sistemul cronologic pe care-l urmează Teofan, vezi discuția și bibliografia în George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (tr. de Joan Hussey, Oxford: Basil Blackwell, 1956), p. 80 și n. 1; Alexander A. Vasiliev, „The iconoclastic edict of Caliph Yazid II, A.D. 721”, în *Dumbarton Oaks Papers* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies), IX-X (1955-1956) 46, n. 73; M. Hubert, „Observations sur la chronologie de Théophane et de quelques lettres des papes (726-774)”, *BZ*, VI (1897) pp. 491-505.

² Mansi, *Collectio*, XIII, 205-364. Pentru o traducere în engleză a Hotărârii sinodului iconoclast așa cum a fost prezentată de Sinodul VII Ecu­menic (787), vezi Henry R. Percival, *The Seven Ecumenical Councils* (Vol. XIV

Sinodul iconoclast a exemplificat mai ales această condamnare prin anatimizarea celor trei principali apărători ai icoanelor, „bărbați sfințiți și învățători cinstiți”³. Gherman, patriarhul depus al Constantinopolului, Gheorghe, patriarhul Constantinției, capitala Ciprului, și Ioan Damaschinul, preot și monah din mănăstirea Sfântul Sava, aflată la câțiva kilometri de Ierusalim. Iată acest fragment din decret:

Ἡ ἀγία σύνοδος ἐξεβόησε · πάντες οὕτω πᾶστεύομεν, πάντες τὸ ἀπὸ τὸ φρονοῦμεν · πάντες συναθέσαντες καὶ ἀσμενίσαντες ὑπεγράψαμεν · πάντες ὀρθοδόξως πᾶστεύομεν · πάντες νοερῶς τῇ νοερᾷ θεότητῳ λατρεύοντες προσκονοῦμεν. αὕτη ἡ πίστις τῶν ἀποστόλων, αὕτη ἡ πίστις τῶν πατέρων, αὕτη ἡ πίστις τῶν ὀρθοδόξων · οὕτω πάντες λατρεύοντες τῷ Θεῷ προσεκύνομεν · πολλαὰ τὰ ἔτη τῶν βασιλέων ... τὰ τῶν ἀγίων καὶ οἰκομενεῶν ἐξ ἁγίων δόγματα ὑμεῖς ἀπεκώρυσσατε · πάσαν εἰδωλολατρείαν ὑμεῖς ἐξηφανίσσατε · τοὺς δῶδασκάλους τῆς τοῦ αὐτοῦ πλάνης ἡμεῖς ἐθρομβεύσατε · τοὺς τὰ ἐναντία φρονοῦντας ὑμεῖς ἐστηλοτεύσατε.

Γερμανοῦ, Γεωργίου καὶ Μανσοῦ τῶν κακοδόξων φρόνημα ὑμεῖς δελύσατε.

Γερμανῶ τῷ δολιχῶ καὶ ξολοάτρῃ, ἀνάθεμα.

Γεωργίῳ τῷ ὁμόφρονῳ αὐτοῦ, καὶ φαλσεῳ τῇ τῶν πατρῶων δῶδασκαλῶν, ἀνάθεμα.

din *The Nicene and Post-Nicene Fathers*), II Series, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Co., [1952], pp. 543-546. Acest text are la bază lucrarea lui Charles Hefele, *A History of the Councils of the Church*, tr. de William R. Clark (Edinburgh: T. & T. Clark, 1896), V, pp. 309-315, și nu duce lipsă de interpretări greșite și omisiuni. Cf., de asemenea, Hefele-Leclercq, *op. cit.* III, 2, pp. 697-704. Documentele și actele sinodului iconoclast au fost distruse de iconoduli. O expunere a hotărârilor acestuia poate fi dedusă din actele Sinodului VII Ecumenic și din alte surse. Ostrogorsky, *History*, 130ff. Cf. Mansi, *Collectio*, XII, 20ff; cf., de asemenea, Herman Hennephof, ed., *Textus Byzantinos ad Iconomachiam Pertinentes, in usum academicum*, Byzantina Neerlandica. Series A (Textus), Fasciculus I (Leiden: E.J. Brill, 1969), pp. 61-78.

³Teofan, *Chronographia*, ann. 745, p. 66.

Μανσοῦρ τῶ κακωνύμῳ καὶ σαῶρακηνόφρονῳ ἀνάθεμα.
 Τῶ εἰκονολάτρῃ καὶ φαλσογράφῳ Μανσοῦρ, ἀνάθεμα.
 Τῶ τοῦ Χριστοῦ ὑβριστῆ καὶ ἐπὶβούλῳ τῆς βασιλείας
 Μανσοῦρ, ἀνάθεμα.
 Τῶ τῆς ἀσεβείας δῶσκάλῳ καὶ παρερμηνεῖ τῆς θείας
 γραφῆς Μανσοῦρ, ἀνάθεμα.
 Ἡ τρεῖς τοὺς τρεῖς καθεῖλεν⁴.

⁴ „Sfântul Sinod a strigat: Astfel credem cu toții; suntem de aceeași părere. Aceasta este ceea ce credem și suntem de acord în această pricină; la aceasta consimțim și iscălim din toată inima; cu toții credem în chip ortodox; atunci când ne închinăm, venerăm Dumnezeirea cea duhovnicească într-un chip duhovnicesc. Aceasta este credința apostolilor; aceasta este credința părinților; aceasta este credința ortodocșilor; astfel Îl venerau pe Dumnezeu când aduceau închinare. Întru mulți ani împăraților... Ați confirmat învățăturile celor șase sinoade; ați înlăturat orice idolatrie; ați triumfat asupra învățăturilor acestei înșelări; i-ați înfrânt pe cei care au cuget potrivit. Ați înfrânt credința lui Gherman, Gheorghe și Mansūr, necredincioșii. Anatema lui Gherman, cel cu cuget îndoielnic și adorator al lemnului! Anatema lui Gheorghe, împreună lucrător al aceluia și falsificator al învățăturilor Părinților! Anatema lui Mansūr, cel cu nume rău și cu cuget sarazin! Adoratorului de idoli și falsificatorului Mansūr, anatema! De Hristos batjocoritorului și conspiratorului împotriva imperiului Mansūr, anatema! Învățătorului necredinței și stricătorului Scripturii Mansūr, anatema! Treimea i-a depus pe aceștia trei.” Mansi, *Collectio*, XIII, 352E-356D. Relațiile lui Ioan Damaschinul cu Imperiul erau încordate de când Ioan redactase cele trei cuvântări *Orationes pro sacris Imaginibus* (MPG, XCIV, 1232-1420) îndreptate împotriva împăratului Leon III (717-741). Teofan relatează că, chiar înainte de sinod, Constantin Copronimul (741-775), succesorul lui Leon III, „ἐτησίῳ καθ' ἑπέβαλεν ἀναθέματα τὴν ὑπερβάλλουσαν ἐν αὐτῷ ὀρθοδοξίαν, καὶ ἀντὶ τοῦ παππικοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, Μανσοῦρ, ὃ ἐρμηνεύεται λελοτρωμένος, Μανζηρὸν Ἰσοδαϊκῶ φρονήματα μετονομάσας τὸν νέον τῆς ἐκκλησίας δῶσκαλον”, *Chronographia*, ann. 734, p. 643 („Constantin, împăratul cel lipsit de evlavie, l-a supus pe Ioan anatemei în fiecare an pentru ortodoxia sa neîntrecută și, cugetând asemenea iudeilor, în locul bunicului său, Mansur, care se tălmăcește «izbăvit», l-a numit pe noul dascăl al Bisericii Manzeros” [Sfântul Teofan Mărturisitorul, *Cronografia*, traducere de Mihai Țipău, PSB 7 – serie nouă, Editura Basilica, București, 2012, p. 400]). Este evident că o astfel de decizie reflectă dușmănia și ura împăratului față de Ioan Damaschinul. Vezi Frederick H. Chase, *Saint John of Damascus. Writings*, vol. XXXVII din *The Fathers of the Church* (New York: Fathers of the Church, Inc., 1958), p. xiii.

Foarte probabil, Ioan Damaschinul a devenit cunoscut în mod public în timpul controverselor iconoclaste datorită implicării sale active în aceasta și a poziției sale față de icoane⁵. Istoricii bisericești și cronograful îi menționează numele, pentru prima dată, în contextul sinodului din 754⁶. Textul de mai sus pare a fi cel mai timpuriu document care se referă la persoana lui Ioan Damaschinul. Acest fapt ne îndeamnă să-l folosim ca punct de plecare în studiul nostru.

Este limpede că acest document reprezintă un atac violent îndreptat în primul rând împotriva lui Ioan Damaschinul. Din cele șase anateme pe care sinodul le-a rezervat pentru trei persoane, dintre care una era Patriarhul Constantinopolului, iar cealaltă Patriarhul Ciprului, Ioan Damaschinul, un simplu preot și monah, a primit patru! Conform acestor anateme, Ioan Damaschinul (Mansūr) are un nume „rău” (sau care sună rău, disonant, obscen?) și „cuget sarazin”; el este un „iconolatră” sau „adorator al icoanelor”, un „falsificator”, un „batjocoritor al lui Hristos”, „conspirator împotriva Imperiului”, „învățător al necredinței” și un „stricător al Scripturilor”. De și mai mare interes pentru acest studiu sunt referințele, implicite sau explicite, la relația lui Ioan Damaschinul cu și față de Islam și musulmani.

S-ar putea crede că acest document reflectă: a) neliniștea pe care teologia lui Ioan Damaschinul a creat-o în Biserică și

⁵ Activitățile lui Ioan Damaschinul se încadrează în prima fază a mișcării iconoclaste. Această perioadă se întinde de la 726 până la 787, când s-a întrunit Sinodul VII Ecumenic. A doua fază, care a durat din 813 până în 843, s-a încheiat cu așa-numita „biruință a Ortodoxiei”. Cf. Alexander A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire (324-1453)* (Milwaukee: University of Wisconsin Press, 1964), I, 251.

⁶ Teofan, *Chronographia*; cf. mai sus, p. 24, n. 3; Agapius (Mahboub) de Menbidj (un istoric arab creștin din secolul X), *Kitāb al-Unwan (Histoire Universelle)*, editor și trad. în franceză de Alexander A. Vasiliev, în *Patrologia Orientalis* (Paris: Firmin Didot et Cie., 1909), VII, fasc. 3, 533; George Cedrenus, *Compendium Historiarum*, MPG, CXXI, 889; Ioannes Zonaras, *Annales*, MPG, CXXXIV, 332; cf., de asemenea, extrase din mai multe mărturii, oferite în MPG, XCIV, 504-514.

Anexa I

Capitolul 100/101 din *De Haeresibus*

M.P.G., XCIV:764

ρα'. "Εστι δὲ καὶ ἡ μέχρι τοῦ νῦν κρατοῦσα λαοπλάνος σκία τῶν Ἰσμηλιτῶν, πρόδρομος οὐσα τοῦ Ἀντιχρίστου. Κατάγεται δὲ ἀπὸ Ἰσμηλ, τοῦ ἐκ τῆς Ἀγάρ τεχθέντος τῷ Ἀβραάμ· διόπερ Ἀγαρηνοὶ καὶ Ἰσμηλιταὶ προσαγορεύονται. Σαρακηνοὺς δὲ αὐτοὺς καλοῦσιν, ὡς ἐκ τῆς Σάρρας κενούς, διὰ τὸ εἰρῆσθαι ὑπὸ τῆς Ἀγάρ τῷ ἀγγέλῳ· Σάρρα κενὴν με ἀπέλυσε ν. Οὗτοι μὲν οὖν εἰδωλολατρήσαντες καὶ
B προσκυνήσαντες τῷ ἑωσφόρῳ ἄστρῳ, καὶ τῇ Ἀφροδίτῃ, ἦν δὲ καὶ Χαβάρ τῇ ἑαυτῶν ἐπωνόμασαν γλώσση, ὑπερ σημαίνει μεγάλη· ἕως μὲν οὖν τῶν Ἡρακλείου χρόνων προφανῶς εἰδωλολάτρουν. Ἀφ' οὗ χρόνου καὶ δεῦρο ψευδοπροφήτης αὐτοῖς ἀνεφύη,

M.P.G., XCIV:765

A Μαμὲδ ἐπονομαζόμενος, ὃς τῇ τε Παλαιᾷ καὶ Νέᾳ Διαθήκῃ περιτυχὼν, ὁμοίως δῆθεν Ἀρειανῶ προσομιλήσας μοναχῶ, ἰδίαν συνεστήσατο αἵρεσιν. Καὶ προφάσει τὸ δοκεῖν θεοσεβείας τὸ ἔθνος εἰσποιησάμενος, ἐξ οὐρανοῦ γραφὴν κατενεχθῆναι ἐπ' αὐτὸν διαθρυλλεῖ. Τινὰ οὖν συντάγματα ἐν τῷ παρ' αὐτοῦ βιβλίῳ χαράξας γέλωτος ἄξια, τὸ σέβας αὐτοῖς παραδίδωσι.
Λέγει ἓνα Θεὸν εἶναι ποιητὴν τῶν ὅλων, μήτε γεννηθέντα, μήτε γεγεννηκότα. Λέγει τὸν Χριστὸν Λόγον εἶναι τοῦ Θεοῦ, καὶ πνεῦμα αὐτοῦ, κτιστὸν δὲ καὶ δοῦλον, καὶ ὅτι ἐκ Μαρίας τῆς ἀδελφῆς Μωϋσέως καὶ Ἀαρὼν ἄνευ σπορᾶς ἐτέχθη. Ὁ γὰρ Λόγος, φησὶ, τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ Πνεῦμα
B εἰσῆλθεν εἰς τὴν Μαρίαν, καὶ ἐγέννησε τὸν Ἰησοῦν προφήτην ὄντα, καὶ δοῦλον τοῦ Θεοῦ. Καὶ ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι παρανομήσαντες ἐθέλησαν αὐτὸν σταυρῶσαι, καὶ κρατήσαντες ἐσταύρωσαν τὴν σκιάν αὐτοῦ· αὐτὸς δὲ ὁ Χριστὸς οὐκ ἐσταυρώθη, φησὶν, οὔτε ἀπέθανεν· ὁ γὰρ Θεὸς ἔλαβεν αὐτὸν πρὸς ἑαυτὸν εἰς τὸν οὐρανὸν διὰ τὸ φιλεῖν αὐτόν. Καὶ τοῦτο λέγει, ὅτι, τοῦ Χριστοῦ ἀνελθόντος εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ἐπηρώτησεν αὐτὸν ὁ Θεὸς λέγων· Ὡ Ἰησοῦ, σὺ εἶπας, ὅτι <Υἱὸς εἰμι τοῦ Θεοῦ,

Mai există și superstiția ismaeliților care înșală poporul, care ține până astăzi, înaintemergătoare fiind a Antihristului. Își are izvorul de la Ismael, cel care i-a fost născut lui Avraam de Agar și de aceea sunt numiți și agareni, și ismaeliți. Ei sunt numiți și sarazini, ca unii care au fost izgoniți lipsiți de Sarra, căci Agar i-a spus îngerului: „Sarrah m-a alungat lipsită”¹. Aceștia, așadar, erau adoratori ai idolilor și venerau steaua dimineții² și pe Afrodita pe care o numesc *Chabar* în graiul lor, care înseamnă „mare”; așadar, până în vremea lui Heraclie au fost neîndoielnic adoratori ai idolilor. De atunci, iată că un fals profet s-a ivit în rândul lor

supranumit Mohamed [Μαμὲδ], care, după ce a dat de Vechiul și Noul Testament și, pare-se, a purtat discuții cu un monah arian, și-a făurit o erezie proprie. Sub pretextul evlaviei, ca să-i facă pe [acei] oameni să creadă, a zvonit că i-a fost trimisă din cer o carte. Astfel, după cea a însemnat în cartea sa câteva păreri vrednice de răs, le-a înmânat-o aceluia pentru a i se supune.

El spune că există un Dumnezeu Care a făcut toate, Care nici nu a născut, nici nu a fost născut. El spune că Hristos este Cuvântul lui [de la] Dumnezeu și Duhul Său, creat, și un slujitor, născut din Maria, sora lui Moise și Aaron fără sămânță, fiindcă Cuvântul lui Dumnezeu a intrat în Maria și i-a dat naștere lui Iisus, un profet și un slujitor al lui Dumnezeu, și că evreeii, încalcându-și chiar legea lor, au dorit să-L răstignească și, după ce L-au prins, au răstignit umbra Lui, iar Hristos Însuși nu a fost răstignit, spun ei, nici nu a murit; căci Dumnezeu L-a luat la ceruri la Sine fiindcă L-a iubit. Și el spune că atunci când S-a urcat la ceruri, Dumnezeu L-a întrebat: „Iisuse, ai zis Tu că «Eu sunt Fiul lui Dumnezeu

¹ κέντην: de la κενός, care înseamnă „gol”, aici „goală”, dar cu sensul de „lipsită de orice bun, fără nici un mijloc de întreținere” [n.tr.].

² Cuvintele combinate aici pentru a alcătui numele „sarazini” sunt Σάρα + κενοί (-ούς) = (izgonită) goală de Sarrah. Însă nu există nici o mărturie că ar fi avut loc un astfel de dialog între Agar și înger. Afirmația „fondatoare” a numelui de sarazin mai degrabă face referire la Facerea 21, 10. 14: „A zis către Avraam: «Izgonește pe roaba aceasta și pe fiul ei... Atunci s-a sculat Avraam dis-de-dimineată... și... a slobozit-o [pe Agar]”. Contrar cu interpretarea anterioară a numelui de „sarazin”, textul de la Facerea 21, 14 spune că Avraam le-a dat lui Agar și Ismael pâine și un burduf cu apă înainte de a-i alunga.

³ Lucifer: Ἑωσφόρος – „Cel ce aduce/poartă zorile”, lat. *Lucifer*, cf. Liddle-Scott, *An Intermediate Greek-English Lexicon*, Oxford: at the Clarendon Press, 1889, p. 342 [n.tr.].